

TELN-ADJEKTIVUM / ADVERBIUM

OZNAČENÍ TRÍDY ADJEKTIV / ADVERBIÍ PODLE DERIVAČNÍHO MATERIÁLU *-TELN-*. Distribuce adj. a adv. je standardní: adj. je v syntaktické pozici, v níž se realizuje shoda s rysy rod a číslo (a pád) substantiva (1a), jinde je adv., které je derivováno sufixem *-ě* (1b):

- (1) a. s neodpusti-teln-ým lhaním; jeho lhaní bylo neodpusti-teln-é
b. neodpusti-teln-ě lživý; neodpusti-teln-ě lže

Strukturní význam těchto adj. / adv. lze parafrázovat jako ‘vlastnost, která plyne z možnosti (či nemožnosti) být patientem děje vyjádřeného slovesným základem’: *podplatitelný* = ‘takový, [kterého]_{Patiens} je možno podplatit’; proto se někdy označují jako *adjektiva vyjadřující potenciální zasažení dějem* (např. *PMČ I*, 1995:175).

teln-adj. se pravidelně ↑nominalizují pomocí sufixu *-ost-*:

- (2) sluči-teln-ost, nevyhnu-teln-ost, vymaha-teln-ost, opakova-teln-ost

1. MORFONOLOGIE

teln-adj. / adv. se derivují z verbálního kmene. Ten je sám derivován buď jedním ze čtyř tematických sufixů: *-i-* (*spal-i-telný*), *-ova-* (*spal-ova-telný*), *-a-* (*ovlad-a-telný*), *-nu-* (*ovlád-nu-telný*), n. je derivován tématem nulovým, což platí pro otevřené, tj. vokálem zakončené kořeny: *pi-Ø-telný*, *pokry-Ø-telný*, *my-Ø-telný*. Verbální kmen, z něhož jsou *teln*-adj. / adv. odvozována, je buď identický s kmenem, který se objevuje u *l*-ového participia (3a), n. se od něj liší. V tom případě platí, že tematický sufix u adj. / adv. je vždy *-i-* (3b):

- (3) a. léč-i-telný (léč-i-l); pr-a-telný (pr-a-l); žal-ova-telný (žal-ova-l); stih-nu-telný (stih-nu-l)
b. slyš-i-telný (× slyš-e-l); promlč-i-telný (× promlč-e-l); snes-i-telný (× snes-Ø-l); přemož-i-telný (× přemoh-Ø-l); postiž-i-telný (× postih-nu-l / postih-Ø-l)

Při derivaci může docházet ke krácení kořenového vokálu, a to ve srovnání s jeho podobou v *l*-ovém participiu; k distribuci kvantity v nefinitních slovesných tvarech ↑templát:

- (4a) a. s-pal-i-telný (× pál-i-l); z-vrat-i-telný (× vrát-i-l); chval-i-telný (× chvál-i-l); ne-o-třes-i-telný (× třás-Ø-l); vy-mah-a-telný (× -máh-a-l); pro-kaz-a-telný (× káz-a-l); ob-saž-i-telný (× ob-sáh-Ø-l, ale srov. obsáh-nu-telný)
b. říd-i-telný (× říd-i-l); o-byv-a-telný (× býv-a-l); ne-s-miř-i-telný (× míř-i-l); ne-po-pír-a-telný (× -pír-a-l); vy-po-čit-a-telný (× -čít-a-l)
c. s-luč-i-telný (× -louč-i-l); za-stup-i-telný (× -stoup-i-l); vy-kup-i-telný (× koup-i-l)

Krácení kořenového vokálu není synchronně produktivní: je vázáno na uzavřenou množinu verbálních kořenů; některá adj. / adv. přitom mají dubletní tvary: *omyv-a-telný* / *omyv-a-telný*; *obhaj-i-telný* / *obháj-i-telný*; *ovlad-a-telný* / *ovlád-a-telný*. Jinak se kořenové vokály nekrátí:

- (5) formát-ova-telný, škál-ova-telný, od-táh-nu-telný; vy-síl-a-telný, stíh-a-telný, kopír-ova-telný; brous-i-telný, spout-a-telný, prodlouž-i-telný; léč-i-telný, o-šéf-ova-telný, trén-ova-telný

2. MORFOSYNTAX

Verbální kmeny, z nichž se derivují *teln*-adj. / adv., jsou typicky maximálně ↑sémanticky tranzitivní. Tzn. že subjektu přidělují sémantickou roli agens (nikoli např. proživatel) a objektu, který je typicky sémanticky interpretován jako patiens, přidělují akuzativ:

- (6) sušitelný, za-sněžitelný × *schnutelný, *sněžitelný (nemají agens ani Acc); darovatelný, slíbitelný × *záviditelný, *přáterný (mají Acc, ale nemají agens); *cestovatelný, *velitelný (mají agens, ale nemají Acc).

Z tohoto pohledu tvoří specifickou skupinu *teln*-adj. / adv. derivovaná ze ↑sloves smyslového vnímání, jejichž subjekt není standardně interpretován jako agens: *slyšitelný*, *viditelný*, *dýchatelný*.

U verbálních kmenů, které končí derivaci jako reflexivní sloveso s genitivním objektem, reflexivum do derivace adj. / adv. nevstupuje: *(ne)dotknout se* × *(ne)dotknutelný*.

Objekt s rolí patiens nemůže mít v kontextu *teln*-adj. akuzativ; srov. kontrast mezi (7a) a (7b). Ve větě se sponou *být* a *teln*-adj. je proto patiens subjektem, a má tedy nominativ (7c). Z tohoto hlediska ukazují *teln*-adj. pasivní morfosyntax, srov. (7c) a (7d):

(7a) Petr_{Agens} řešil úlohu_{Patiens/Acc}

(7b) *řešitelný úlohu_{Patiens/Acc}

(7c) Úloha_{Patiens/Nom} je řešitelná

(7d) Úloha_{Patiens/Nom} je řešena

Pasivní struktury a struktury s *teln*-adj. se ale liší co do možnosti vyjádřit agens. Zatímco v kontextu *teln*-adj. lze vyjádřit agens instrumentálovým ↑adjunktem jen tehdy, má-li generickou interpretaci (8a), v pasivních strukturách toto omezení neplatí (8b):

(8a) Úloha je řešitelná *Petrem / matematiky_{Agens/Ins}

(8b) Úloha je řešena Petrem / matematiky_{Agens/Ins}

Je-li *teln*-adj. nominalizováno sufixem *-ost-*, pak se realizuje pouze patiens, a to ve dvou možných podobách: buď jako postnominální genitiv (9a), nebo jako prenominální ↑posesor (9b):

(9a) podplatitelnost starosty_{Patiens/*Agens}

(9b) starostova_{Patiens/*Agens} podplatitelnost

Příklady (10)-(13) ukazují, že ostatní argumenty a adjunkty, které jsou vázány na příslušný verbální kmen, jsou v kontextu *teln*-adj. a jejich nominalizací realizovány:

(10) Prémie je vyplatitelná *jen studentům se samými jedničkami*

(11) slučitelnost kyslíku *s vodíkem*

(12) Měli *absolutně nesplnitelné požadavky*

(13) *před dvaceti lety v Evropě* nemyslitelná operace

teln-adj. / adv. jsou produktivně derivována z verbálních kmenů obou vidů, existují tedy i vidové dvojice typu *přenositelný*_{Perf} – *přenášitelný*_{impf}, *použitelný*_{Perf} – *používatelný*_{impf}, *srovnatelný*_{Perf} – *srovnávatelný*_{impf}, *ohnutelný*_{Perf} – *ohýbatelný*_{impf}.

3. SÉMANTIKA A PRAGMATIKA

teln-adj. / adv. se velmi často vyskytují v negované podobě; oproti jiným typům adjektiv je mezi nimi poměrně vysoké procento ↑negativ tantum:

(14) ne-vyhnutelný × *vyhnutelný, ...

Interpretace příkladu s negovaným *teln*-adjektivem (15) ukazuje, že negace má ↑skopus přes modalitu:

(15) Úloha je neřešitelná = ‘úlohu není možno řešit’ ≠ ‘úlohu je možno neřešit’

teln-adj. s negací jsou rysem negace vybavena k získání další interpretace navíc, a to typicky ‘vlastnost X extrémní hodnoty’: *nepřekonatelná překážka* = ‘extrémně vysoká’, *nepřekonatelný orgasmus* = ‘extrémně silný’ aj. Odvození této interpretace se dá (zcela neformálně) vyložit mechanismem ↑inference: ‘jestliže není možno něco překonat, dá se usuzovat na to, že musí mít v extrémní míře takovou vlastnost X, která je podle lidské zkušenosti toho prototypickou toho příčinou, tj. u překážky je X pragmaticky odvoditelné jako velikost, u orgasmu síla aj.

-teln-adj. / adv. se tvoří produktivně, o čemž svědčí mj. to, že v korpusu existuje velké množství adj. / adv. tohoto typu, která mají pouze jeden výskyt; ↑hapax legomenon. S produktivitou tvoření souvisí to, že typicky mají kompozicionální význam, tj. ‘takový, kterého je možno...’ Existují ale i případy, kdy tato adj. / adv. mají lexikalizovaný význam; např. *potěšitelný* ≠ ‘takový, kterého je možno potěšit’, ale ‘takový, který působí potěšení’.

Všechny č. práce analyzují v duchu ↑Dokulilovy teorie slovo tvorby strukturu *-teln-* jako jeden sufix, *MČ I* (1986) jako jeden sufix složený z *-tel-* a *-n-*. Caha & Karlík (2005) navrhuji generativní analýzu ve stylu ↑DM (viz strom níže), podle níž jde o dva nezávislé sufisy *-tel-* a *-n-* sloučené do jednoho komplexu. Část morfosyntaktické struktury reprezentovaná komplexem *-teln-* pak kompozicionálně obsahuje rysy postihované ↑Burziovou generalizací: nezavádí do struktury externí theta roli (*-tel-*) a zajišťuje, aby internímu argumentu tedy nebyl přidělen strukturní akuzativ (*-n-*). Tato analýza předpokládá, že sufix *-tel-* v *teln-*adj. je též sufix, jímž se derivují ↑činitelská jména. To vysvětluje, proč ty verbální kmeny, které jsou schopny přidělit subjektu roli agens, mají stejnou podobu u *teln-*adj. a činitelských jmen; srov. [*cvič-i*]-*tel-n-ý* a [*cvič-i*]-*tel*. Sufix *-n-* váže interní argument, což vysvětluje, proč jsou *teln-*adj. derivovatelná jen z tranzitivních kmenů, a naopak, proč činitelská jména mohou být derivována i z intransitivních kmenů, která interní argument nemají; srov. kontrast [*cest-ova-tel*] × *[*cest-ova*]-*tel-n-ý*. Blokace externího argumentu sufixem *-tel-* v *teln-*adj. a v činitelských jménech je ovšem založena na různé derivaci obou struktur; to se projevuje tím, že jen u *teln-*adj. může být externí argument realizován jako instrumentálový adjunkt:

(16a) pozorovatelný vědci / *Markétou Zikovou

(16b) pozorovatel *vědci / *Markétou Zikovou

Různá derivace morfosyntaktické struktury *teln-*adj. a činitelských jmen se projevuje taky např. v různém přístupu obou derivátů k vidu: zatímco činitelská jména jsou typicky derivována z imperfektivních kmenů, pro *teln-*adj. toto omezení neplatí; srov. např. [*pozor-ova*]_{impf}-*telný*, [*vy-pozor-ova*]_{pf}-*telný*, [*z-pozor-ova*]_{pf}-*telný* × *pozorovatel*, *vypozorovatel, *zpozorovatel.

strom

Strom v (17) ukazuje vnitřní strukturu *teln-*adj. Ve stromě je už hotové V, tj. není reprezentována fáze derivace představovaná sloučením akategoriálního kořenu √ s tematickým sufixem v nízké hlavě v°, tj. fáze tvoření V. V této hlavě je zajišťováno, že porce verbální struktury, tj. kmen, před sloučením hlavy vyšší v°, v níž je do struktury zaváděn sufix *-tel-*, je maximálně sémanticky tranzitivní (viz (c) výše), je schopna přidělit agens a objektu akuzativ. To možná vysvětluje, že tematické sufisy, které neobsahují rys [sémantická tranzitivita], jsou nahrazeny tematickým sufixem *-i-*, které je default pro rys [sémantická tranzitivita], tj. *-e-* > *-i-* (*vid-ě-l* × *vid-i-telný*), *-Ø-* > *-i-* (*snese-Ø-l* × *snese-i-telný* a *nepostih-Ø-l* × *nepostiž-i-telný*); viz výše. Srov. i právě opačný proces, tj. náhradu tranzitivního *-i-* intransitivním defaultem *-e-* v derivaci pasivních participií/adjektiv a deverbálních jmen, což zajišťuje, že tato part./adj. a jména se derivují i od kmenů netranzitivních (tedy nejen *to bylo odhlasováno*, ale i *o tom bylo*

hlasováno): *škol-i-l* / *škol-i-telný* × *škol-e-n*, *škol-e-ní*; *lěč-i-l* / *lěč-i-telný* × *lěč-e-n*, *lěč-e-ní*. Strom ovšem nereprezentuje kompozicionální odvoditelnost modálního významu *teln*-adj., protože ani sufix *-tel-* ani sufix *-n-* pro modální rys [možnost] nejsou specifikovány a ani z jejich eventuální reanalýzy jako jednoho komplexu nelze tento modální význam vygenerovat. Č. mluvnicе do kategorie *adjektiv vyjadřujících potenciální zasažení dějem* řadí taky adj. derivovaná sufixem *-n-*, např. *ohebný*, *sklopný*. Jde ale o adj. se zcela jinou vnitřní strukturou: derivační sufix se připojuje nikoli k verbálnímu kmenu, nýbrž k akategoriálnímu neprediktabilně modifikovanému kořenu (*pi-l* × *pit-ný*, *proda-l* × *prodej-ný*, *lovi-l* × *lov-ný*); proto např. nemají přístup k vidu: *sklop-i-* / *skláp-i-teln-* × *sklop* / **skláp-n-*. Dostupnost modální interpretace je podmíněna tím, že porce struktury, k níž je připojen adjektivizační sufix *-n-*, má událostní interpretaci, srov. *lov-ný* × *muž-ný*, ale ryze adjektivizační sufix není s to podílet se na kompozicionálním významu modálním; modální význam je ideosynkrasie: *dojný*, *sklopný*, *ponorný* = ‘takový, který je možno dojit/sklopit/ponořit’ × *nudný*, *poučný* ≠ ‘takový, kterého je možno nudit/poučit’.

Lit.: CAHA, P. & P. KARLÍK. Where Does Modality Come from? In Hansen, B. & P. Karlík (eds.), *Modality in Slavonic Languages*, 2005, 61–72; HAVRÁNEK, B. Příspěvek k tvoření slov ve spisovných jazycích slovanských. Adjektiva s významem latinských adjektiv na *-bilis*. *Sl* 7, 1929, 766–784; MČ I, 1986, 340–341; KARLÍK, P. Slovtvorba adjektiv na *-teln(ý)*: případ pro diachronní pohled. In Čornejová, M. & P. Kosek (eds.), *Jazyka a jeho proměny*, 2008, 86–100; TOMAN, J. *Wortsyntax. Eine Diskussion ausgewählter Probleme deutscher Wortbildung*, 1987; RUSÍNOVÁ, Z. & D. ŠLOSAR. Průřez vývojem slovtvorné soustavy adjektiv. *SPFFBU A* 15, 1967, 37–64.

PK, MZ